

Enyedi György: *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti*. Egy erdélyi egzegetikai munka a nyugat-európai könyvpiacon²

Enyedi György, az unitárius egyház harmadik püspöke bibliai magyarázatokat tartalmazó hiánypótló és nagy hatású munkája négyszer jelent meg a 16. és 17. század folyamán.³ Az első, latin nyelvű kiadás 1598-ban látott napvilágot a kolozsvári Heltai-nyomdában. Ezt a magyar nyelvű kiadások követték 1619–1620-ban, szintén kolozsvári nyomtatási hellyel. A sort a könyv negyedik, egyben második latin nyelvű kiadása zárja, melyet a 17. század második felében Hollandiában adtak ki.⁴ Míg a magyar nyelvű kötetekből nem meglepő módon nem találunk sok példányt külföldi könyvtárakban, a latin nyelvű kiadások már szélesebb közönséghez jutottak el, és a magyar könyvtárakon kívüli európai és amerikai gyűjteményekben is számos példány megtalálható belőlük. A történelmi Magyarország területén fennmaradt kötetek közül sokban találunk kihúzásos-

¹ Lovas Borbála (1982) 2014-ben védte meg Enyedi György unitárius püspök magyar nyelvű kéziratos prédikációival foglalkozó doktori disszertációját. 2014 óta a Kiss Farkas Gábor által vezetett MTA-ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport kutatójaként dolgozik többek között a püspök által hátrahagyott szövegkorpuszon, és sajtó alá rendezi Enyedi György prédikációit. A prédikációkiadás első két kötete 2016-ban és 2017-ben jelent meg, ezeket 2019-ig még két kötet fogja követni.

² A kutatás az MTA-ELTE Humanizmus Közép-Kelet-Európában Lendület Kutatócsoportban készült.

³ Enyedi György életéről bővebben ld.: BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, *György Enyedi*, Ungarländische Antitrinitarier II, Bibliotheca Dissidentium Tome XV (Baden-Baden: Editions Valentin Koerner, 1990); és ENYEDI György *válogatott művei*, szerk. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion, 1997), 5–27; Az *Explicationes*ről legutóbb gazdag monográfiát adott ki: SIMON József, *Explicationes explicationum: Filozófia, iródalom és egzegetika Enyedi György életművében* (Budapest: Typotex, 2016).

⁴ Georgio ENIEDINO, *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet* (Kolozsvár: Heltai, 1598). RMNY 836; ENYEDI György, *Az o es vy testamentymbeli helyeknek, mellyekből az Háromságról való tudománt szokták állatni magyarázattyok*, ford. TOROCZKAI Máté (Kolozsvár: Heltai, 1619, 1620). RMNY 1187, 1222; Georgio ENIEDINO, *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus trinitatis dogma stabiliri solet* ([s. l.]: [s.n.], [ca. 1670]). RMK III. 4237.

kat, átírásokat, jegyzeteket, az olvasó kiegészítéseit vagy (sokszor nem túl szofisztikált) véleményét tartalmazó margináliákat, de akár gúnyolódó verseket is, ezzel szemben az európai és amerikai könyvtárakban található kötetek nagy része kevés bejegyzést tartalmaz vagy teljesen tiszta. Az ezekben található jegyzetek általában a korábbi kiadás példányaiban, és legtöbb esetben korábbi magyar tulajdonosoktól valók.

A magyar kutatók sokszor hangsúlyozták a mű nemzetközi ismertségét, így azt, hogy megvolt John Locke és Isaac Newton könyvtárában.⁵ És bár számos tanulmányban jelentek már meg részletek a kiadások történetével és elemzésével kapcsolatban is, a fennmaradt kötetek rendszeres listázása és átvizsgálása eddig elmaradt. A kötetek felkutatása során kirajzolódó mintázat, valamint a possessorium és egyéb bejegyzések a kiadástörténetet új és meglepő adatokkal gazdagították. A következőkben ezekről a kutatás során napvilágra került új eredményekről szeretnék beszámolni.

Az az utóbbi évek könyvészettörténeti kutatásaiból jól látszik, hogy egyes európai szerzők kötetének a történelmi Magyarország területén fennmaradt példányaikat megvizsgálva rengeteg új adathoz juthatunk a korabeli magyarországi könyvbeszerzésekről, könyvgyűjteményekről és könyvhasználatról.⁶ Emellett a Magyarországhoz és Erdélyhez köthető nyomtatványok a régió kívül fennmaradt példányaik vizsgálata ugyanígy egészen új irányokat nyithat a magyar szerzőségű munkák kutatásában. Enyedi György munkájára fókuszálva a mű kü-

⁵ Ld. pl.: ENYEDI György *válogatott...*, 5; Béla MESTER, „The Connection between the Unitarian Thought and Early Modern Political Philosophy”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 3 Winter (2002), 142–157, 148; Gizella KESERŐ, „From Padua to Leiden: Transylvanian Unitarian Study Tours”, in *A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699. Vol. 1: Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, Gábor ALMÁSI (ed.), (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2014), 78–79; John MARSHALL, *John Locke: Resistance, Religion and Responsibility* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 138, 140, 143, 337, 345. Locke példányáról (a katalógus szerint: „[Klausenburg? 1590?]”): John HARRISON – Peter LASLETT, *The Library of John Locke* (Oxford: Calderon Press, 1971), 130. No. 1052. (A példány listázva a Masham Moity gyűjteményben.) Sokat mond el Enyedi György külföldi ismertségéről (vagyis ismeretlenségéről), hogy a kötet a Locke-katalógusban nem a sociniánus és unitárius munkák között, hanem a bibliai tanulmányok és kommentárok alatt van katalógizálva. Ha a kötet bármely gyűjteményben specifikus beosztást kap, akkor is minden esetben egyszerűen a sociniánus munkák alá sorolják.

⁶ Az egyik legérdekesebb, a könyvek példányaik ilyen módon való felkutatására vállalkozó új munka az Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek sorozatban jelent meg: Ósz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014).

lönböző kiadásainak vizsgálata a munka fogadtatásával és olvasóközönségével kapcsolatban eddig nem sejtett részleteket árul el, és visz közelebb minket az erdélyi és a nyugat-európai kiadási stratégiák megértéséhez. De lássuk egy kicsit részletesebben a kiadásokat!

Az 1598-as kiadás és a magyar nyelvű fordítások

Az első kiadás egy évvel a püspök halála után került ki ifj. Heltai Gáspár nyomdájából, abban az évben e kötet volt az egyetlen jelentős nyomdai munka, és már megjelenése pillanatában lényegében botránykönyv lett. Az egyes fejezetek vizsgálatából ítélve Enyedi már nem tudta befejezni művét. Prédikációinak feldolgozása során az is világossá vált, hogy a latin nyelvű kötet a magyar nyelvű beszédekkel szoros szövegkapcsolatban áll, és a prédikációk szövegkiadási rendezései során egyre inkább kirajzolódnak a párhuzamos szövegmunka részletei.

Nem sok adat maradt fenn a kötet nyomtatási történetével kapcsolatban, az első kiadás címlapján⁷ nincs feltüntetve a kiadás helye és ideje. Az első fontos ismert dátum 1599 eleje, amikor is Báthory Zsigmond összegyűjtette a kötet fellelhető példányait és Kolozsvár főterén nyilvánosan elégettette. A könyvtári katalógusokban igen sokféle megjelenési dátumozással találkozunk már ennek az első kötetnek kapcsán is, 1580-tól 1602-ig számos variáció létezik, annak ellenére, hogy az általánosan elterjedt és a magyar szakirodalom által is elfogadott (possessori bejegyzésekre alapozott) dátum 1598.

A fennmaradt példányok nagy része Közép-Kelet-Európában és a Kárpát-medencében található. Egyes nyugati gyűjteményekben található elszórva ilyen kötetek, melyek nagy része magyarországi ajándékozás útján került külföldön új tulajdonoshoz. Néhány ezek közül: Leidenben⁸ és Utrechtben⁹ az első kiadásból maradtak fenn kötetek. Hét példány található Angliában, ebből egy Manchesterben a John Ryland's Libraryben,¹⁰ egy Edinburghban az egyetemi könyvtár gyűj-

⁷ Az első kiadás címlapjáról: Lovas Borbála, „Ex bello pax, ex pace ubertas. G. C. mester egyik metszetének lehetséges forrásáról”, *Magyar Könyvszemle* 131. évf. 3. sz. (2015): 322–325.

⁸ Universitaire Bibliotheken Leiden. Korábbi tulajdonosa Kolosi Péter.

⁹ Universiteitsbibliotheek Utrecht.

¹⁰ A kötet végén, az index alatt fejjel lefele egy kipróbált receptet is bejegyzett valamegyik korábbi magyar használója: „Az kinek kígyó bújt az szájában, egy lovat nyargaljanak meg erősen, és az verítékét egy késsel vakarják egy új üveg pohárba, az lángon háromszor kerítsék meg, és osztán igyák meg immár. Hogy megissza, az pohárt borítsa alá, és ő maga is boruljon le, nem ér két órát, hogy rugol az kígyó benne, és kiokádja hamar.” Korábbi tu-

teményében, egy Londonban a British Libraryben, egy a Cambridge University Library, egy az oxfordi Corpus Christi gyűjteményében, a másik két kötet 19. századi ajándékként került a szintén oxfordi Harris Manchester College könyvtárába.¹¹ Ez a kiadás volt meg John Locke-nak is, aki a marginális bejegyzések szerint 1679-ben olvasta, és feltételezhetően a könyv rá tett hatásától indítva rendelt sociniánus munkákat 1680-ban.

A magyar fordítás két kiadásban jelent meg. Fordítója az előző kötet szerkesztője, az unitárius egyház ötödik püspöke, Toroczkai Máté volt. A kiadás az elsőhöz hasonlóan posthumus jelent meg, a fordító halála után három évvel.¹² A magyar fordítás több helyen eltér az első változattól, Toroczkai több fejezettel bővítette azt, a bonyolultabb teológiai magyarázatokat sokszor leegyszerűsítve, bizonyos részeit elhagyva, a latin változathoz utalva az olvasókat.¹³ A második kiadás nyomtatását 1619 júliusában fejezte be Makai Nyíró János deák a kolozsvári Heltai-műhelyben. Ám mivel a titokban kinyomott könyvhöz, melynek címlapján szerepel az 1619-es dátum és a nyomdahelyként Kolozsvár, az unitáriusok nem kapták meg utólag a fejedelmi engedélyt, a címlapot újra kellett nyomtatni a hely megjelölése nélkül, 1620-as évszámmal. Ahogy az unitárius egyháztörténet is beszámol róla, ekkor a megjelenés engedélyezéséért Bethlen Istvánnak egy arany kupát adtak hálájuk jeléül a kolozsvári unitáriusok.¹⁴ A továbbiakban csak ez utóbbi változat hagyhatta el a várost. A példányok a történelmi Magyarország területén való elszóródásából ez a mintázat még mindig jól kirajzolódik.

lajdonosai unitárius közösségek, valamint John Fretwell (19. század). A kötet minden bizonnyal az ő közvetítésével került Manchesterbe.

¹¹ A kötetekből a korábbi tulajdonosok nevei részben ki lettek törölve. Az első kötet korábbi tulajdonosai: Radnóthy János, Angyalos István, Szombatfalvi Miklós, Stephanus V[er]nes de Thor[ockó]. (Nagyajtai) Kovács István. A második kötet korábbi tulajdonosai közül több név ki lett törölve. Fennmaradt adatok: Paulus H[...], Kovácsi Tamás.

¹² A magyar nyelvű kiadások történetét részletesen megírta: Tóth Kálmán, „Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák: Fejezet a Heltai Nyomda történetéből”, in *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András (Kolozsvár-Bukarest: Tudományos Könyvkiadó, 1957), 587–606.

¹³ Erről bővebben ír: SIMON, *Explicationes explicationum...*, 304–329; SIMON József, „Toroczkai Máté *Explicationes*-fordításának (1619/1620) problémái”, in *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásából*, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina és LOVAS Borbála, 41–70 (Budapest: MTA-ELTE HECE, 2016).

¹⁴ KÉNOSI TŐZSÉR János és UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi Unitárius Egyház története*, 2 köt. (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 1:337.

A hollandiai kiadás

Míg a szakirodalom sokat foglalkozott a fentebb említett kiadásokkal, a könyv negyedik kiadásáról keveset tudtunk eddig. Bár Enyedi György munkájára viszonylag későn, 1605-ben készült el az első nyomtatott protestáns válasz, a katolikus refutáció pedig még ennél is később, 1635-ben látott napvilágot, Enyedi műve évszázadokig foglalkoztatta a teológusokat, tudósokat, a vallásos és biblíamagyarázó munkákat forgató olvasókat.¹⁵ Azt, hogy a nyugati olvasóközönséget is izgatták a számukra egyre világosabban kirajzolódó antitrinitárius mozgalom szerzői, valamint azt, hogy a példányokhoz való hozzáférés (Enyedi esetében a második latin kiadás megjelenésig) Nyugat-Európában nehézkes vagy lehetetlen volt, jól mutatja egy holland prédikátor által írt levél 1646-ból. A prédikátor ugyanis arról mesél londoni ismerősének, hogy angol kereskedők Sozzinus (Fausto Sozzini), Ostorodius (Christoph Ostorodt), Crellius (Johann Crell) és Oniedinus (Enyedi György) műveit keresték egy könyvkereskedőnél. A kereskedő megjegyzésére, miszerint a holland nyomtatási szabályok szerint Hollandiában nem lehet ilyen munkákat legálisan kinyomtatni és árulni, az angolok azt válaszolták, hogy bármilyen árat megadnak a kötetekért, akkor is, ha külföldről kell beszereznie őket.¹⁶ Ennek a piaci résznek a betöltését szolgálta számos 17.

¹⁵ Néhány példa: Christoph PELARGUS, *Admonitio de Arianis recentibus eorumque blasphemis dogmatibus...* (Lipsae, 1605); David PAREUS, *In Genesin Mosis commentarius...* (Frankofurti, 1609); Jacob MARTIN, *De tribus Elohim liber primus, photinianorum novorum et cum primis Georgii Eniedini blasphemis oppositus* (Witebergae, 1614); Theodor THUMM, *Controversarium de personarum in una Dei essentia pluralitate adversus G. Eniedi...* (Frankfurt, 1620) etc. Jacob Martin munkájáról hosszabban beszél pl. SIMON József, *Explicationes explicationum...*, 267–303. Ambrosius Peñalosa-ról és a katolikus cáfolatról ld. MOLNÁR Antal, „Sur la genèse d’une polémique catholique contre Enyedi (Ambrosio Peñalosa: Opus egregium, 1635)”, in *György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries*, Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ (eds.), 237–243 (Budapest: Balassi, 2000).

¹⁶ A levelet Thomas Edwards a 17. század közepén kiadott gyűjteményében közli: Thomas EDWARDS, *Gangraena: A new and higher Discovery of the Errors, Heresies, Blasphemies, and insolent Proceedings of the Secretaries of these times*, vol. 3 (London: printed for Ralph Smith, at the Signe of the Bible in Corn-hill near the Royal Exchange, 1646), 169: „One of the Dutch Ministers of this Town told me, when we were speaking of this purpose, that a Book-seller said to him, that sundry English Merchants were seeking to buy the works of Socinus, Ostorodius, Oniedinus, Crellius, and especially Socinus de servatore; and when the Book-seller answered that they are discharged by Ordinance of the Generall States, the Merchant said unto him, Neverthelesse you may bring them from other Countries, and we will give you for them what you will; whereupon that Minister, when he told me this, said,

századi munka, többek között Enyedi *Explicationes*ének hollandiai kiadása. Az is biztos, hogy a 17–18. században, de a 17. század második felétől kezdve biztosan hollandiai nyomdák szolgálták ki az ilyesfajta angol igényeket, és az angliai teológiai témát is érintő könyvgyűjteményeknek szinte megszokott alapidarabjává váltak ezek az európai nyomtatványok. Az antitrinitárius témájú teológiai munkákra fókuszálva, a 17. századi angliai socinianizmusról szóló monográfiájában tudós könyvtárakat elemezve H. John McLachlan megemlíti, egyáltalán nem meglepő, hogy William Owtram, a cambridge-i Christ's College tagja, valamint Thomas Gataker tudós számos, a rakóvi teológiával foglalkozó kötetet olvasott és birtokolt. Könyvtáraik aukciós katalógusában Enyedi *Explicationes*ének példányai is szerepelnek. Az *Explicationes*ről McLachlan azt is megjegyzi, hogy a korabeli teológiai könyvtárak nagy részében teljesen bizonyosan megtalálható volt.¹⁷ A McLachlan által említett gyűjteményekbe szinte biztosan e későbbi latin kiadás példányai kerültek. De mit is tudunk erről?

A második kiadás az első kiadáshoz hasonlóan nyomtatási hely és év nélkül jelent meg. A modern könyvtári katalógusok a kötet datálását tekintve az első kiadás 1580–1602-es dátumozásához¹⁸ hasonlóan széles időkeretben mozognak. Ezt a kiadást 1660–1700 közé¹⁹ teszik általában. Gyakran össze is keverik a kiadásokat, melyek könnyedén azonosíthatók lennének az eltérő címlap alapján. A kolozsvári kiadást ugyanis egy keretbe foglalt medallion, G. C. mester munkája ékesíti, mely katonai tróféákkal és zászlókkal díszített háttér előtt egy női alakot ábrázol, aki bőségszarut és egy indákkal körbefuttatott kardot tart a kezeiben. Mottója: *Ex bello pax, ex pace ubertas*. A negyedik kiadás ettől teljesen eltérő címlappal jelent meg. A címlapmetszet megfejtésére két megoldást adhatunk: Illest és az őt etető hollókat (1Kir 17,6) vagy pedig Remete Szent Pált ábrázolja. Ez utóbbi később több magyarázatra szorul. Mottója: *In oratione perdurantes. Rom. 12. 12.*²⁰ A negyedik kiadást Christoph Sand *Bibliotheca Anti-Trinitariorum* című munkája említi először, melyhez a hagyományban a későbbi, 1684-es datálás és

The Estate of England is lamentable, for it seemeth that Socinianisme waxeth there; for this practice, and that excepting at the word, is too great evidence thereof. [...]"

¹⁷ H. John McLACHLAN, *Socinianism in Seventeenth Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1951), 133: „It is not surprising, therefore, that Owtram and Gataker possessed a good many volumes of Racovian theology. [...] In addition there were George Enyed's (Enjedinus) *Explicationes locorum veteris et novi testamenti* (n.d.), a book to be found in most contemporary theological libraries [...]"

¹⁸ 1580, 1590, 1594, 1596, 1597, 1598, 1599, 1600, 1602

¹⁹ 1660, 1664, 1670, 1684, 1700 k.

²⁰ A mottó Théodore de Bèze latin nyelvű bibliafordításából való.

a nyomtatási hely sok esetben Belgiumként való megjelölése köthető.²¹ A másik korai említése Johann Fabricius *Historia Bibliothecae Fabricianae* című, már 1717-ben megjelent művében szerepel. Fabricius megjegyzése, melyben elmondja, hogy Groningenben 1670-ben vette az Enyedi-kötetet, amin a tinta még nedves volt, évszázadokra, lényegében a mai napig meghatározta a kiadásról való elképzeléseket (és ennek folyamányaként a kötet katalogizálását), mivel a megjegyzést, pontosabb adat nem lévén, tényként kezelte a könyvészeti szakirodalom is.²² Ez alapján a „groningeni kiadást” 1684-re vagy 1670-re datálják. Hogy csak két példát hozzak, Robert John Weston Evans 1978-as tanulmányában²³ a nyomtatás helyét Groningenbe, míg az évszámot kérdőjellel 1684-re teszi. Káldos János Enyedi Györgyről szóló monográfiájában az évszámot 1670-re, míg a nyomtatás helyét már Amszterdamba teszi.²⁴ Mivel a nyomdász ismeretlen, magyar kutatók előszeretettel tartották a kiadást amszterdaminak, ám feltűnő, hogy ezt nem nyomdatörténeti érvek miatt tették. Feltételezték ugyanis, hogy az ebben az időben a városban tartózkodó Adam Franck, aki a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* sorozat kiadásában is közreműködött, az erdélyieknek felajánlva a könyvnyomtatásban szerzett tapasztalatait, az 1660-as évek végén kéziratokat, nyomtatni valót kért tőlük, és 1670-ben aktívan részt vett Enyedi könyvének kiadásában is. Azt tudjuk, hogy nem egyszerű nyomdai tevékenységről volt szó egyik esetben sem. Mint B. Kis Attila megjegyzi a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* sorozat nyomtatásával és terjesztésével kapcsolatos homályos és részleges adatokkal kapcsolatban, „a szocinianizmust (!) betiltó törvények és a hol-

²¹ Christopher SANDIUS *Bibliotheca anti-trinitariorum: sive, Catalogus scriptorum, & succincta narratio de vita eorum auctorum, qui præterito & hoc seculo, vulgo receptum dogma de tribus in unico Deo per omnia æqualibus personis vel impugnarunt* (Freistadii [i.e. Amsterdam]: Apud Johannem Aconium, 1684), 93.

²² Johann FABRICIUS, *Historia bibliothecae Fabricianae. Qva singvli eivs libri eorvmqve contenta et si quæ dantvr variae editiones avgmenta epitomae versiones scripta adversa et hisce oppositae apologiæ : sive defensionis avctorvm errores et vitæ doctorvmqve virorvm de avctor : illis eorvmqve libris ivdicia et alia ad rem librariam facientia recensentvr scriptoresqve anonymi et psevdonymi ne non scripta spvria indicantvr*, Vol. V. (Wolffenbvttelii: Sumtibus G. Freytagii, 1722), 51–52. Fabricius jegyzete a következő: „Groningæ 1670. Locus et annus huius editionis non quidem sunt expressi; mihi vero probe constant, qui exemplar ibi meum, et quidem eo ipso anno, a prelo adhuc madidum comparavi.”

²³ Robert John Weston EVANS, „Hungarica in the Bodleian: A historical sketch”, *The Bodleian Library Record* 9, 333–45 (1978). Ezt az adatot ismétli meg már kérdőjel nélkül rövid összefoglaló tanulmányában Dán Róbert is. DÁN RÓBERT, „Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak” *Magyar Könyvszemle* 95. évf. 4. sz. (1979), 382–384, 383.

²⁴ BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, *György Enyedi...*, 81.

land hatóságok miatt a munkálatok és a terjesztés állandó szigorú konspiráció mellett zajlott.²⁵ Azt is tudjuk, hogy az antitrinitárius könyvekkel kereskedőket és nyomdászokat súlyos pénzbüntetéssel sújtották, így előbbieknak 1000, míg utóbbiaknak 3000 gulden büntetésre kellett számítaniuk.²⁶ Így nem csoda, hogy a könyvkereskedők és nyomdászok, amellet, hogy tudták, kiadásaik a nagy kereslet miatt könnyen megtérülnének, összetartó közösségekben dolgoztak, védőhálót képezve partnereikkel, és óvatosak voltak a kiadási terveikkel kapcsolatban is.

A szakirodalomban több esetben összevetették már a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* sorozat nyomdai megoldásait az Enyedi-kötetével, az egyezésekkel igazolva az amszterdami, Adam Franckhoz és a sorozathoz köthető szálát.²⁷ Az összevetés nem egyszerű, mivel egyrészt maga a lengyel sorozat is eddig tisztázatlan körülmények között született, másrészt a vaskos folio méretű kötetek sok részletben nehezen összevethetők a viszonylag vékony quarto kötettel. Az biztos, hogy egyes díszek, iniciálék, bizonyos betűtípusok hasonlóak vagy megegyeznek, de ismerve az amszterdami nyomdák díszítési szokásait, nyomdadíszeit és könyvpiacát, ez nem meglepő és nem egyedi. Emellett zavaró részlet, hogy a foliókötetek címlapján minden esetben belső könyvdíszeket használtak fődíszül. A *Bibliotheca*-kötetekben felhasznált nyomdai minták sokszor több nyomdához köthetőek, nem specifikusak, így sokkal inkább elképzelhető egy kaláka-jellegű nyomtatási folyamat vagy kevert nyomdai eszközök használata, mint egy önálló nyomda által tisztán előállított sorozat.²⁸ Ezzel szemben az *Explicationes*-kötet címlapja igencsak jellegzetes és meghatározó, és az Enyedi-kötetre jellemző sajtóhibák nem az igencsak alapos Franck keze munkájára utalnak.

A következőkben azt szándékozom bizonyítani az újabb kutatások eredményeit bemutatva, hogy bár a kötet valóban Amszterdamban készült, és egyáltalán nem köthető Groningenhez, nem az erdélyi unitáriusok megrendelésére nyom-

²⁵ B. Kis Attila, „Adam Franck (1639–1717) pályaképe”, *Keresztény Magvető* 114. évf. 3. sz. (2008): 363–383, 366.

²⁶ A rendelkezésekről és háttérükről ld.: Jonathan ISRAEL, *The Dutch Republic, Its Rise, Greatness, and Fall 1477–1806* (Oxford: OUP, 1995), 909–916.

²⁷ Ld. pl.: BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, *György Enyedi...*, 81. Adam Franckról és nyomdai tevékenységéről: B. Kis Attila, „Adam Franck (1639–1717) pályaképe”, *Keresztény Magvető* 114. évf. 3. sz. (2008): 363–383, 381.

²⁸ A sorozat nyomtatási részleteiről, valamint Adam Franck szerepéről B. Kis Attila már bőven írt: „Frank Ádám (1639–1717) és a *Bibliotheca Fratrum Polonorum*”, *Magyar Könyvszemle* 119. évf. 1. sz. (2003): 94–105.

tatták, sőt, magyar közreműködés egyáltalán nem feltételezhető a kiadással kapcsolatban.

Az első kötettel ellentétben a második latin kiadásból számos példány fennmaradt Hollandiában, Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában, ezek közül is a legtöbb Oxfordban és Cambridge-ben. Első vizsgálati körként ezeknek a holland és angolszász könyvtáraknak az anyagát néztem át.

A Hollandiában nyomtatott kötetek közül néhány maradt csak a holland gyűjteményekben, pár darab Amerikában, Kanadában és Írországban. A hollandiai könyvtárakban található kötetek nagy része a második latin kiadásból való, Amszterdamban,²⁹ Groningenben,³⁰ Kampenben,³¹ Leidenben.³² Írországban a Maynooth University könyvtárában két példány található.³³ Az Amerikai Egyesült Államokban a Harvard University könyvtáraiban található több példány,³⁴ egy kötet a Brown University,³⁵ a New York Public Library,³⁶ a Massachusetts Center for Interdisciplinary Renaissance Studies,³⁷ a University of Tennessee,³⁸ a University of California (Los Angeles) gyűjteményeiben,³⁹ Berkeleyben a Starr King School for the Ministry könyvtárában. Kanadában két példány található a University of Toronto Thomas Fischer különgyűjteményében.⁴⁰

²⁹ Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Előző tulajdonosa G. Rogerius.

³⁰ Universiteitsbibliotheek Groningen.

³¹ Bibliotheek Algemeen, Theologische Universiteit Kampen. Tulajdonosi bélyegző A. St. B. kezdőbetűkkel.

³² Universitaire Bibliotheken Leiden. Előző tulajdonosa Prosper Marchand 18. századi francia bibliográfus, könyvkiadó és könyvkereskedő.

³³ Egyik példány korábbi tulajdonosa Theodore Maurice, Tuam főesperese.

³⁴ Az egyik korábbi tulajdonosai Wilhelm von Muyden, valamint François Adriaan van der Kemp, a másiké Convers Francis D. D. 1598-as példány található a Harvard University és a Pittsburgh Theological Seminary Barbour Library gyűjteményeiben, utóbbinak korábbi tulajdonosa J. Alberti.

³⁵ Korábbi tulajdonosai Thomas Mitchell (1709) és Johannes Gilli (1720) voltak. A kötet végén kézzel bejegyzett bibliai helymutató található.

³⁶ A katalógus alapján talán 1598-as kiadás.

³⁷ Korábbi tulajdonosai Isaac Winslow és egy bizonyos Wormser.

³⁸ Korábbi tulajdonosa Naseeb Shaheen, a Shaheen Antiquarian Bible Collection része.

³⁹ Korábban a Neander Library gyűjteményében. Ma a Clark Library példánya.

⁴⁰ Az egyik példány korábbi tulajdonosa James Forbes nonkonformista tiszteletes volt, aki a legnagyobb magángyűjteményt hagyta az egyetemre. A kötet korábbi tulajdonosának neve, aki 1670-ben jutott a kötethez, ki van törölve a címlapról. A másik kötet a Knox College Library gyűjteményének része volt 1913-tól, ma az egyetem Knox-gyűjteményében található.

Feltűnő, hogy a történelmi Magyarországon kívül a legfontosabb információkkal szolgáló kötetek ma Nagy-Britannia területén vannak. Számos egyházi és egyetemi gyűjteményben található kötetek, így a magyar és a két latin kiadásból egy-egy kötet található a British Libraryben, a második latin kiadásból található kötetek a Lamberth Palace Libraryben,⁴¹ a St. Paul Cathedral Libraryben, a London Libraryben.⁴² Példányok vannak a University of Aberdeen,⁴³ a Durham University,⁴⁴ a University of Exeter gyűjteményeiben,⁴⁵ a National Trust kezelésében a Blickling Hall gyűjteményében,⁴⁶ a Lincoln Cathedral Libraryben, a Salisbury Cathedral Libraryben és a Worcester Cathedral Libraryben.

A két legnagyobb gyűjtemény Cambridge-ben és Oxfordban található. A cambridge-i példányok nagy része nem tartalmaz jegyzeteket, és csak kevés possessori bejegyzést. Emellett néhány nagyon fontos possessoral büszkélkedhetnek a gyűjteményekben lévő kötetek. A Cambridge University Library gyűjteményében két 1669-es példány található.⁴⁷ A Trinity College gyűjteménye két példánnyal büszkélkedhet,⁴⁸ csakúgy, mint a St John's College.⁴⁹ Példányok talál-

⁴¹ A két kötet nem jegyzetelt.

⁴² Korábbi tulajdonosa C. A. Ward, aki 1911-ben adományozta a könyvet a London Librarynek.

⁴³ Korábban a Marischal Library gyűjteményében.

⁴⁴ A két példány korábbi tulajdonosai a Sharp család, korábbi őrzőhelye a Library of Bamburgh Castle, Northumberland, valamint Thomas Wilson.

⁴⁵ Korábbi ismert tulajdonosa James Carrington (és családja).

⁴⁶ Korábbi tulajdonosa Sir Richard Ellys (1682–1742). Más tulajdonos neve törölve.

⁴⁷ Az egyik példány korábbi tulajdonosai John Moore, Ely püspöke, valamint I. György brit király. A másiké Francis(?) Lockier, ez a kötet korábban a Peterborough Cathedral gyűjteményének része volt. Ugyancsak itt található egy 1598-as kiadás, a korábbi tulajdonos neve kitörölve, valamint egy 1671-ben készült kéziratos másolat, John Patrick munkája, későbbi tulajdonosai Samuel Knight D. D. és John Percy Baumgartner of Milton. A könyv címlapján a következő szerepel: *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti, ex quibus Trinitatis Dogma Stabiliri solet*. Auctore G. E. Su.

⁴⁸ Az egyik példány a sokszor emlegetett Isaac Newton tulajdonában volt, utána pedig a gyűjteménye nagy részével együtt John és Charles Huggins, valamint James Musgrave (és családja) tulajdonába került. Az olvasásra csak egy behajtott lapsarok utal. A másik példány tulajdonosa Thomas Cremer, a college tagja volt, a kötetet 1675-ben adományozta a könyvtárnak.

⁴⁹ Az egyik kötet Peter Gunning, Chichester és Ely püspöke adományozta a könyvtárnak 1684-ben. A másik kötet tulajdonosa ismeretlen, érdekessége emellett, hogy tizenhárom Londonban, Oxfordban és Amszterdamban nyomtatott angol nyelvű munkával van egybekötve, többek között prédikációkkal, I. Károlyt támogató pamflettel és a költő John Wilmot, Rochester második earljének temetési beszédével.

hatók még a Gonville and Caius, a Sidney Sussex, a Corpus Christi⁵⁰ és a Magdalen Collegeban.⁵¹

Az oxfordi könyvtárak több, összesen tizenhat (és egy elveszett)⁵² kötetéről tudok. E kötetek sokkal gazdagabbak possessori jegyzetekben, bejegyzésekben. Ez a különbség főleg a cambridge-i szigorú gyűjtési és könyvtárgyarapítási szabályozásoknak köszönhető. Jellemző az is az oxfordi kötetekre, hogy azok főleg korábbi diáktól vagy professzortól ajándékozás útján, vagyis szinte egytől egyig első tulajdonostól, és még a 17–18. század folyamán kerültek a gyűjteményekbe. Már a cambridge-i kötetek is kérdéssé tették mind az 1684-es, mind az 1670-es dátumot, az oxfordi példányok ezeket az adatokat csak megerősítik. Emellett a könyvekben szereplő jegyzetek segítségével közelebb juthatunk a kiadás valódi történetéhez is, miközben gazdagabb képet kapunk Enyedi olvasóközönségéről.

Az első gyűjtemény, melyet meg kell említenünk, az oxfordi Harris Manchester College. Bár csak két példány található a központi katalógusban, valójában négy kötet is van a gyűjteményben. Ezek a kötetek mind 19. századi adományok vagy beszerzések. Érdekességük, hogy a szakirodalomban többször felbukkanó példányokról van szó. A 19. században James Yates a két 1598-as kiadásból egyet vizsgált meg, és publikálta a könyvben található possessor-bejegyzést. Az első tulajdonos a következő jegyzetet írta a kötetbe: „Ex libris Joannis Radnothy 1599”. Ez az adat alátámasztja és megerősíti a magyar kutatók által kolozsvári és szebeni példányokban talált adatokat, melyek alapján 1598-ra datálták a kötet megjelenését.⁵³ A college 1620-as magyar nyelvű kiadása fontos

⁵⁰ Előző tulajdonosa Francis Colfer, a college tagja volt, a kötetet 1671-ben adományozta a könyvtárnak.

⁵¹ Előző tulajdonosa Samuel Pepys volt, a kötet könyvtárával együtt került a college gyűjteményébe.

⁵² Ez az elveszett kötet valaha a Brasenose College gyűjteményét gazdagította.

⁵³ James YATES, „Enjedini »Explicationes «”, *The Inquirer* December 3. 1859, 1093. Yates a következő formában írja át az áthúzott jegyzetben szereplő nevet: Radnotzy. A vizsgált kötet Kovács István ajándéka volt a Manchester New Collegének. Ezt a példányt említi Robert Wallace *Anti-Trinitarian Biography* című munkájában (II. vol., 454, No. 152.). Ez a jegyzet támasztja alá Szabó Károly teóriáját, melyben 1599-ből és 1600-ból származó possessori bejegyzések alapján állította, hogy a kötet 1598-ban kellett megjelenjen. A Szabó által említett két bejegyzés, melyből a második Toroczkai Mátétól származik, a következő: D. N. 1600; Claudiopoli 8 Januarii An. D. 1599 Matthaues Toroczkaj Concionator. (RMK II. 281.) Szabó ugyancsak ír a második latin nyelvű kiadásról, melyet 17. századi (máshol 1670-es) groningeri terméknek tart. Ez utóbbiból csak három könyvtár négy példányát listázza, így az Országos Széchényi Könyvtár, a szebeni evangélikus liceum példányait (ma a Brukenthal Könyvtár gyűjteményében), valamint a Bodleian Library példányát. (RMK III. 4237.) A Harris Manchester College könyvtárának másik

jegyzeteket tartalmaz magyar tulajdonosoktól, melyek könyvvásárlásokra, könyvcserékre, kölcsönzésekre és másolásokra vonatkoznak. Az utolsó példány, egy 17. századi latin kiadás E. Henderson tulajdona volt, feltehetően tőle került a könyvtár gyűjteményébe. A kötet érdekessége, hogy az egykori tulajdonos angol nyelvű jegyzetben kritizálja egy helyen Enyedi gondolatmenetét. Sokatmondó részlet a kiadástörténettel kapcsolatban, hogy az Erdélyből érkezett kötetek közül egy sem a „groningeni kiadás” példánya. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy ennek a kiadásnak nem Erdély és Magyarország volt a felvevőpiaca. Erdélyben egyetlen példányt sikerült eddig megvizsgálnom, ez a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában található ma. A kötet holland vagy angol kötésű, ezt alátámasztja egy úgynevezett foolscap (csörgősipka) vízjel a pizsoklapokon. Ezen kívül még a szebeni Brukenthal Könyvtár gyűjteményében található két 17. századi latin kiadásból származó kötet. Utóbbiak vizsgálatát még nem tudtam elvégezni.

A Harris Manchester College könyvtárán kívül több oxfordi gyűjtemény is rendelkezik még e második kiadásból példányokkal. A University College, a Jesus College és a Bodleian Library példányaiban nem találunk jegyzeteket. Más kötetekben az adományozó és korábbi tulajdonos neve már be van jegyezve. Ilyen példányok találhatók a Corpus Christi,⁵⁴ a Christ Church,⁵⁵ a New College,⁵⁶ Queens College⁵⁷ és a Trinity College⁵⁸ könyvtáraiban. Már ezekből az adatokból is látható, hogy az 1684-es feltételezett nyomtatási dátum biztosan pontatlan, hiszen a kötetek egy része 1672-ben vagy korábban került a gyűjteménybe.

1598-as kiadású kötetét a college könyvtárosa vásárolta 1859-ben erdélyi körútja során Kolozsváron. A fentebb említett tanulmányban Yates összehasonlítja a két kötetet, rögtön azután, hogy a második kötet a college-ba érkezik, és a kiadás dátumát ez alapján teszi 1598–99-re.

⁵⁴ Előző tulajdonosa, Thomas Turner, a Corpus Christi elnöke példányát a college könyvtárának ajándékozta.

⁵⁵ Richard Allestry, aki többek között Christopher Wren, John Dryden és John Locke tanítója volt, példányát 1680-ban, halála előtt egy évvel adományozta a college-nak. Ugyanígy tett William Wake, Canterbury érseke 1737-ben a saját példányával.

⁵⁶ Robert Sharrock, anglikán pap és botanikus több jelentős adomány során ajándékozott számos kötetet college-a könyvtárának. Az Enyedi-kötet az 1672-es donációk között található.

⁵⁷ Előző tulajdonosa, Richard Corpson halála után került példánya 1715-ben a könyvtár gyűjteményébe.

⁵⁸ Előző tulajdonosa Matthew Wren, Christopher Wren kuzinja, aki Solebay partjainál halálos sebet kapott egy ütközetben. Könyvei ezután, 1672-ben kerültek a gyűjteménybe. A kötet érdekessége, hogy kötésébe Epictetus *Enchiridion* című munkájának 1670-es kiadásából a G lap egy töredéke van bekötve.

Ám ennél még tovább is mehetünk. A Magdalen College-ban őrzött egyik oxfordi példány korábbi tulajdonosa a gyűjtemény könyvtárosa, John Fitzwilliam. Bár magánkönyvtára nagyon gazdag volt, nem csupán emiatt lenne elengedhetetlen egy monográfia készítése a Fitzwilliam-gyűjteményről, hanem azért is, mert minden kötetébe bejegyezte a nevét, a mottóját, a college nevét, valamint azt, és ez a legfontosabb, hogy kitől, mikor és mennyiért vette könyveit. Az Enyedi-kötet jegyzetéből megtudjuk, hogy azt Jacobo Allestrytól, a fentebb már említett Richard Allestry rokonától vette. James Allestry ismert könyvkereskedő volt Londonban, és mindenki tudta róla, hogy jelentős készletekkel rendelkezik Európában nyomtatott munkákból is. Fitzwilliam a példányt 1669-ben szerezte be, nem sokkal Allestry halála előtt,⁵⁹ Londonban. Megerősíti a Fitzwilliam-féle, kiadással kapcsolatos új adatokat az a Knox-gyűjteményből való kötet is, amit ma a Toronto University Libraryban őriznek. Címlapján a következő feltételezhetően korabeli jegyzet szerepel: „Amstel|:o:|dami 1669”.

A hollandiai kiadás mintája, megrendelője és nyomdása

Utoljára hagytam egy olyan oxfordi példányt, mely a téma szempontjából a legfontosabb adatokkal szolgálhat a kiadástörténettel kapcsolatban. Az 1598-as kiadás egy kötetét az oxfordi All Souls College könyvtára őrzi. Enyedi Sámuel, erdélyi tanár és költő 1655 júliusában ajándékozta azt Adrian Heerbord leideni filozófia professzornak. Feltehetően Heerbord halála után, 1661-ben a franekeri egyetem professzora, Nicolaus Arnoldus gyűjteményébe került a könyv. Arnoldus, aki Maccovius és Cocceius keze alatt tanult, majd követte Cocceiust a katedrán, maga is nagy vehemenciával és sokat írt sociniánus és antitrinitárius szerzőket cáfoló műveket.⁶⁰ Kötetét később egy angol származású, Hollandiában élő tudós, Joseph Hillnek adta tovább. Hill volt az, aki egy jegyzetben beszámol kötete további történetéről. Elmondja, hogy azt Arnoldus professzortól vásárolta. Ám, folytatja, egy bizonyos John Dunmore tudta és engedélye nélkül

⁵⁹ Fitzwilliam jegyzete a következő: „Liber Johan Fitzwilliam Magdalen: / Emptus a Jacobo Allestry 69. Pret. 1 f. Reddenda est ratio villicationis.” Allestryről bővebben ld.: Henry R. PLOMER, *A Dictionary of the Booksellers and Printers who were at work in England, Scotland and Ireland from 1641 to 1667* (London: For the Bibliographical Society by Blades, East, and Blades, 1907), 2–3.

⁶⁰ Érdekes részlet, hogy Arnoldus 1643-ban elutazott a szigetországba, de tervezett oxfordi látogatása a váratlan ütközetek miatt elmaradt, és helyette be kellett érnie a Cambridge-i Egyetem meglátogatásával, ám ott sem hallgathatott egyetlen előadást sem, mert a professzorokat őrizetbe vették és a Trinity Collegeban őrizték.

kölcsön vette a könyvet, hogy felhasználja annak Amszterdamban nyomtatott új kiadásához. Hill dühös jegyzete tehát világossá teszi, mi is történt az egyetlen Kolozsváron kívül nyomtatott *Explicationes*-kiadással.⁶¹

John Dunmore ismert londoni könyvkereskedő volt, dolgozott partnerként többek között Octavian Pulleynnel és Richard Chiswellel, köztudottan kereskedett holland könyvkiadókkal, és ismert volt francia, latin és görög nyelvű könyvkiadásairól is.⁶² Bár a fennmaradt adatok szerint 1667-ben letartóztatták Amszterdamban kémkedés vádjával, kapcsolatait a holland nyomdászokkal és könyvkereskedőkkel fenntartotta. Erre az egyik legjobb bizonyíték az a kétezer példány Grotius *De veritate religionis Christianae* című munkájából, melyet 1675-ben Daniel Elzevier kizárólagosan neki küldött Angliába eladásra. Míg egyes kiadványokon, melyet Dunmore (és Pulleyn) Elzeviertől rendelt, a kereskedő neve is szerepelt a köteten, épp a Grotius-kiadásnál ezt az adatot nem találjuk a címlapon. Vagyis még a nagy példányszámú nyomásoknál sem mindig szerepelt Dunmore neve a kiadványokon.⁶³

Mint már fentebb említettem, az *Explicationes* címlapján szereplő embléma a szakirodalomban mint az Illést etető hollók ábrázolása ismert. Érdeemes megemlíteni Remete Szent Pált is, mert a szent utalhat a korban egyik leghíresebb amszterdami nyomdászcsalád fejére, Paulus Aerts van Ravesteynre (aktív 1609–1655 között), aki először használta az emblémát 1610-ben. Az embléma tovább öröklődött a családjában, így fia, Nicolaes van Ravesteyn (aktív 1635–1661 között) is használta azt. Ám az *Explicationes* lehetséges nyomdása mégsem a csa-

⁶¹ Hill jegyzete a következő: “Joseph Hill / Memorandum / Enjedinus cost me of Dr Arnoldus professor of Franeker 3d-10s sterling. Which John Dunmore [had] and by it printed an edition thereof at Amsterdam, me inscio et invito.”

⁶² Bővebben ld.: Henry R. PLOMER, *A dictionary...*, 68. A londoni könyvkiadók és könyvkereskedők között Dunmore (Richard Chiswellhez, Benjamin Tooke-hoz vagy Thomas Sawbridge-hez hasonlóan) ismert volt arról, hogy angol nyelvű kiadványokon kívül előszeretettel rendelt és szerzett be latin, görög, francia nyelvű könyveket is, melyek azelőtt nem kerültek nyomtatásra brit területen. Erről bővebben ír: John GILCHRIST, „Origins and scope of the prerogative right to print and publish certain works in England”, *Canberra Law Review* vol. 11, issue 2 (2012): 4–31, 7.

⁶³ Erről az esetről ír: Herbert Harvey ROWEN, *John de Will, Grand Pensionary of Holland, 1625–1672* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1978), 629–630; Dunmore könyvkereskedői működéséről bővebben ld.: Henry R. PLOMER, *A dictionary...*, 108. Érdekes részlet, hogy Benjamin Worley könyvtárának aukciós katalógusában, melyet Dunmore és Richard Chiswell 1678-ban publikált, két Enyedi-kötet is található (Theologici in quarto, no. 149, no. 150), egy az első (Editio vet.), és egy az új kiadásból (Editio nova), mindkettő kiadó, kiadási hely és évszám nélkül listázva.

lád idősebb tagjai közül került ki. Feltételezésem szerint Paulus unokaöccse, Johannes van Ravesteyn (aktív 1650–1678 között), volt az, aki a nyomtatást elvégezte. Érdekes adalék, hogy pont az 1660-as években, pontosabban 1659-től egészen 1675 elejéig Johannes van Ravesteyn Amszterdam városi nyomdása volt.⁶⁴ Azt is tudjuk, hogy számos nyelven és számos szerzőtől kiadott munkákat, latin, héber, görög és arab nyelvű könyvek mellett nyomtatott német, francia, spanyol, olasz és magyar nyelvű műveket is. Így a kiadási trendekben nem csupán nagybátyját és unokatestvérét követte, hisz készletének jelentős része holland címekből állt, de ugyanígy együttműködött az Elzevier, Blaeu, Jansonius és más haladó, nemzetközi piacra is szállító nyomdászcsaládokkal és kiadókkal, sok náluk megjelent munkának nyomdai munkálatait is ő végezte.⁶⁵ Ez abból a szempontból is tanulságos adat, mivel a *Bibliotheca Fratrum Polonorum* sorozat kiadójának és nyomdászainak megállapítására tett kísérletek során rendre ezek a családok is előkerülnek Frans Kuyper, Jacob Aertsz Colom, Daniel Baccamude mellett mint lehetséges jelöltek.⁶⁶ Az is jól nyomon követhető a holland nyomdászemlékák katalógusaiból, hogy az említett emblémát csak a Ravesteyn család tagjai használták Hollandiában. Más könyvkereskedők neve alatt csak akkor jelent meg, ha azok a Ravesteynektől rendelték meg a kiadvány nyomtatását. De ebben az esetben is szerepelt a Ravesteyn család neve is a kötetben. Az emblémának különböző variánsai voltak használatban már a korai időktől, különböző részletekkel, és különböző (holland vagy latin) nyelvű mottóval, de kettő van, ami az Enyedi-kötettel megegyezik. Az egyik a katalógusokban Anonymus megjelöléssel szerepel, kiadási hely nélkül, a másik a három Ravesteyn által használt,

⁶⁴ Érdekes adalékokkal szolgál a városi nyomdászokkal, és azok tiltott könyvek nyomtatásához való viszonyával kapcsolatban tanulmányában Piet Visser, aki megjegyzi, hogy Jan Rieuwertsz, aki Johannes Ravesteynt követte városi nyomdászként, híres volt arról, hogy míg kiadóként nagyon aktív volt, nyomdászként kevésbé. Azért fordulhatott elő, hogy Ravesteyn helyére lépjen, mert elődje túl sokat kért munkájáért. Emellett Jan Rieuwertsz negyvenkét éves karrierje alatt több mint 230 címet adott ki, amelyek között épp az 1660–70-es években olyan botránykönyvek is szerepeltek, mint Lodewijk Meyer *Philosophia Sacrae Scripturae interpres* című munkája vagy Spinoza *Tractatus Theologico-politicus*. Piet VISSER, „’Blasphemous and pernicious’: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century”, *Quaerendo* 26(4) (1996): 303–326, 312.

⁶⁵ Bővebben ld.: Bert van SELM, „Johannes van Ravesteyn, „Libraire européen” or local trader?”, in C. BERKVENs-STEVELINCK, H. BOTS, Paul G. HOFTIJZER and O.S. LANKHORST (eds.), *Le magasin de l’univers - The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*, 251–263 (Leiden: Brill, 1991), 252–256.

⁶⁶ VISSER, „’Blasphemous and pernicious’...”, 318–323.

az előzővel teljesen megegyező darab Amszterdamból való.⁶⁷ Teljesen bizonyosnak vehetjük azt is, hogy a névtelen darab ugyanonnan kell származzon, mint nevezett társai. Tehát azt gondolom, a kötet megjelenését egyéb bizonyíték előkerüléséig Johannes van Ravesteyn nyomdai tevékenységéhez kell kötnünk.

Kitekintés és összegzés

A közeljövőben a négy kiadás minél több fellelhető példányát szeretném megvizsgálni, és egy ezeket a lehető legrészletesebben bemutató, átfogó elemzést szeretnék megvalósítani (az adatokba beleértve a possessorokat, jegyzeteket, margináliákat, a könyvek teljes felderíthető történetét, a kötéseket, vízjeleket), részletesebben feltárva, hogyan terjedtek ezek a kötetek, és a különböző kiadások milyen olvasóközönséget szolgáltattak ki. Elkezdődött a további kötetek felkutatása is,⁶⁸ így a magyarországi és romániai könyvtárak⁶⁹ mellett további példá-

⁶⁷ A teljes anyagot bemutató holland nyomdászjelvény-katalógusban a következő tételek köthetők ide: P. van HUISSTEDÉ & J. P. J. BRANDHORST (eds.), *Dutch Printer's Devices 15–17th century I–III.*, (Nieuwkoop: De Graaf Publishers, 1999). Megegyező embléma: no. 1293, no. 1577. Variánsok: no. 0441, no. 0445, no. 0446, no. 0447, no. 0614, no. 0626, no. 0697, no. 0700, no. 1337, no. 1578, no. 1579, no. 1748, no. 1835, no. 1902, no. 1903.

⁶⁸ A lista még nem teljes, a közeljövőben remélhetőleg, bővülni fog. Emellett köszönöm a könyvtárak és gyűjtemények munkatársainak a példányok felkutatásában nyújtott felbecsülhetetlen segítségét.

⁶⁹ A magyarországi és erdélyi példányok adatainak, korábbi tulajdonosainak és bejegyzéseinek felsorolása szétfeszítené e dolgozat kereteit. Ezen adatok reményeim szerint hamarosan külön tanulmányban látnak napvilágot. Felsorolás szintjén a következőket mondhatjuk. Magyarországon számos példány található budapesti (ELTE EK – 3 kötet; EOK – 1 kötet; KPI – 1 kötet; OSZK – 10 kötet; MTAK – 11 kötet; Ráday-gyűjtemény – 4 kötet; Corvinus Egyetem – 1 kötet), debreceni (DEENK – 5 kötet), egri (Egri Főegyházmegyei Könyvtár – 1 kötet), szegedi (SZTE KK – 2 kötet), sárospataki (Sárospataki Református Kollégium Könyvtára – 2 kötet), székesfehérvári (1 kötet) könyvtárakban. Erdélyben a legtöbb kötet a kolozsvári könyvtárakat gazdagítja: az akadémiai könyvtár – Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca III., az egyetemi könyvtárban – Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga, a BBTE református vallástanárképző karának könyvtára – biblioteca Facultății de teologie reformată, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtára). De található kötetek Bukarestben (Biblioteca Națională a României), Marosvásárhelyen (Teleki Téka), Nagyenyeden (Bethlen Dokumentációs Könyvtár), Sepsiszentgyörgyön (Székely Nemzeti Múzeum – 1 a háborúban elpusztult példány), Szebenben (Biblioteca Brukenthal), és számos egyházi gyűjteményben.

nyokat találtam már Ausztriában,⁷⁰ Dániában,⁷¹ Franciaországban,⁷² Horvátországban,⁷³ Lengyelországban,⁷⁴ Németországban,⁷⁵ Olaszországban,⁷⁶ Oroszországban⁷⁷ és Szlovákiában.⁷⁸

A magyar könyvtörténetben nem megszokott, hogy egy teológus munkája a történelmi Magyarországon kívül és főleg az angolszász területeken ilyen nagy példányszámban maradjon fenn. A kötet már a saját korában is ritka, sokszor nehezen beszerezhető munkának számított, annak ellenére, hogy nemcsak az antitrinitárius munkáknak szolgált évszázadokig forrásul, de egészen a 20. századig kimutathatóan hatott a teológus gondolkodókra is. Bár maga Enyedi a nyugati olvasók számára szinte ismeretlen volt, és ahogy látjuk, megszokottan a sociniánus szerzők csoportjába sorolták, ez az egy mű mégiscsak sok európai és amerikai gyűjteményben fellelhető. Jó ellentét ehhez az Erdélyben és Magyarországon főleg kéziratos másolatokban fennmaradt egyéb munkáinak listája.

Ha az elképzelésem helyes, és remélem, a fentebb felsorolt adatok minden ponton alátámasztják az állításaim, kijelenthetjük, hogy Enyedi György *Explicationes*ének második latin kiadását Amszterdamban nyomtatta legkésőbb 1669-ben egy, a korban jól ismert nyomdász, Johannes van Ravesteyn egy angol könyvkereskedő, John Dunmore megrendelésére, aki azt kifejezetten az angol piacra szánta, kielégítve az ezzel a kötettel kapcsolatban mutatkozó élénk érdeklődést. Az olvasók közé pedig a korabeli elit tagjai tartoztak: nemesek, tudósok, teológusok, tanárok, prédikátorok és püspökök eltérő felekezeti kötődéssel, vi-

⁷⁰ Az Universitätsbibliothek Wien gyűjteményében található példány korábbi tulajdonosai Pálosy János (1603) és Pósházi János voltak.

⁷¹ A Det Kongelige Bibliotek három 17. századi latin kiadásból való kötetet őriz.

⁷² A példányok a párizsi Bibliothèque nationale de France (BnF) és a Bibliothèque nationale et universitaire (BNU) de Strasbourg gyűjteményeiben találhatók.

⁷³ Az 1619-es magyar nyelvű kiadásból való kötet a Zrínyi-könyvtár gyűjteményébe tartozik, ma Zágrábban található. Zrínyi előtt, aki 1646-ban jutott a kötethez, tulajdonosai Járai Pál (1629) és Csernátoni István (1634) voltak.

⁷⁴ Egy 1598-as példány található Varsóban (Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Gabinet Starych Druków).

⁷⁵ Kötetek találhatóak a Bayerische Staatsbibliothekban (kézirat, korábban a Carl Friedrich von Siemens Stiftung gyűjteményében), a suttgarti Württembergische Landsbibliothek és az Universitätsbibliothek Rostock gyűjteményeiben, Lipcsében (Universitätsbibliothek Leipzig, Bibliotheca Albertina), Hallében (Halle/Saale, Franckesche Stiftungen Bibliothek, korábbi tulajdonosa Carl Hildebrand von Canstein), Göttingenben (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek), Oldenburgban (Landesbibliothek).

⁷⁶ Egy 1598-as kiadás található a Bibliotheca Casanatense (Róma) gyűjteményében.

⁷⁷ A moszkvai nemzeti könyvtár két 17. századi latin kiadást őriz.

⁷⁸ Egy 1598-as példány található a Slovenská národná knižnica gyűjteményében.

szont megszokottan nagy könyvtárral, azon belül is gazdag teológiai témájú gyűjteménnyel. A kiadástörténet részletesebb feltárása pedig közelebb vihet emellett minket ahhoz, hogy jobban megérthessük a közép-kelet-európai munkák megjelenését és elterjedését egy soknyelvű nemzetközi könyvkereskedelmi hálózatban.